

Розділ IV

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 37.013.44 (091) (477.8)

О.М. Донік
(м. Київ)

РЕФОРМУВАННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ наприкінці XIX — на початку XX ст.: ПОЄДНАННЯ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО КАПІТАЛУ

В статті розглядаються організаційні і фінансові заходи підприємницького прошарку України наприкінці XIX — на початку XX ст. щодо створення мережі комерційних училищ і торговельних шкіл, відповідних вищих навчальних закладів, що було одним із виявів модернізаційних процесів в економіці українських губерній. Наголошується, що в сфері реформування комерційної освіти урядова політика залежала саме від ініціатив підприємців, й особливо купців, адже це найбільше відповідало їхнім економічним та громадським інтересам.

Ключові слова: комерційна освіта, підприємець, купець, благодійність, комерційне училище.

Сприяння розвитку освіти в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, належало до найважливіших сфер підприємницької соціокультурної діяльності останньої чверті XIX — початку XX ст. В пореформеному суспільстві, внаслідок поступальних модернізаційних процесів, невпинно зростала кількість початкових шкіл, гімназій, спеціальних училищ та вищих навчальних закладів. Потреба держави у кваліфікованих чиновниках поєднувалася з дедалі більшим попитом у торгівлі, фінансовій сфері, промисловості на освічених комерсантів, бухгалтерів, фінансистів, інженерів, управлінців та робітників зі спеціальною освітою. З 1880-х рр. помітно зростала також грамотність міського населення українських губерній. Якщо до цього більшість торгово-промислового прошарку сприймала освіту насамперед як засіб підвищення соціального статусу для своїх дітей, а не як чинник розширення їх інтелектуального рівня, та навіть набуття практичних знань у сфері підприємництва¹, то наприкінці XIX ст. об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва широких верств народу обумовили той

факт, що освітня галузь, насамперед професійна, на межі XIX–XX ст. стала пріоритетним об'єктом уваги підприємницьких кіл, особливо представників купецтва.

Готовність середніх прошарків міста, серед яких домінували підприємці, до набуття освіти та сприяння її розвитку стала визначальним чинником прискорених змін у житті міських громад в Україні на початку XX ст. Підготовка професійних кадрів для потреб власного підприємства сприймалася як економічно вигідне заняття. Сприяння з боку підприємців розвитку освіти переконливо свідчить про те, що їхня активність визначалася двома головними полюсами — підприємницькою зацікавленістю та громадськими інтересами. Така практика вважалася служінням «загальному благу» і була стрижневим напрямом соціокультурної діяльності найбільш далекоглядних представників підприємницького прошарку, яка не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти як у цілому в країні, так і в тому регіоні, де зосереджувалася їх ділова активність. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак належним чином підготовлених кадрів, а їхній діловий прагматизм підказував, що кваліфікована праця найманої робочої сили є продуктивнішою. Спрямовуючи пожертви в освітню сферу, підприємці не тільки керувалися престижем, а й розглядали це як форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі почала визнаватися як чинник, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами².

Ініціатива ділових кіл, особливо купецтва, та їхні благодійні капітали було спрямовано на заснування професійних навчальних закладів усіх рівнів із перевагою комерційної освіти³. Розвиток ринкових відносин у пореформену добу найбільше стимулював саме цю освітню галузь, а найважливіше місце серед усіх типів навчальних закладів посідали комерційні училища, масове виникнення котрих сягає рубежу XIX–XX ст. Їх організацією займалися в першу чергу купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання, зацікавлені в підготовці спеціалістів з торгівлі і фінансово-кредитної справи. Із кінця 1890-х рр. в українських містах почали засновуватися товариства розповсюдження комерційної освіти, ставши тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей різновид освіти. Найбільш заможні купці, як правило, ставали почесними попечителями, членами опікунських рад у таких освітньо-професійних закладах, матеріально забезпечували навчальний процес. Іншим напрямом підприємницької активності в підтримці освітньої сфери було надання фінансової допомоги викладачам, опікування незаможними учнями й студентами, що передбачало внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, будівництво гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку у різних скрутних випадках⁴.

Досить гостро наприкінці XIX ст. відчувалася потреба у фахівцях з комерційною освітою в найбільших торгово-промислових центрах України — Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах. Утім, спроби відкриття комер-

ційних училищ робилися ще на початку XIX ст. в Південній Україні — в Одесі (в Російській імперії перша комерційна школа — Демидовське комерційне училище — була відкрита 1773 р. у Москві)⁵. Проте розпочату справу вдалося реалізувати дещо пізніше. У 1851 р. місцеве купецтво порушило клопотання перед попечителем Одеського навчального округу про відкриття на кошти купецького товариства середнього комерційного навчального закладу, в якому діти їхнього стану здобували б відповідну освіту. Утім, у зв'язку з Кримською війною 1853–1856 рр. та бюрократичною тяганиною це питання було вирішене лише через десять років⁶. У листопаді 1861 р. було затверджено статут і штати Одеського комерційного училища, яке розпочало свою роботу восени 1862 р. Зокрема, у першому параграфі статуту зазначалося: «Одеське комерційне училище, засноване на кошти місцевого купецтва [...] має завдання надавати юнакам спеціальну освіту з комерції»⁷. Спочатку в училищі були тільки класи, в яких учні здобували початкову комерційну освіту. А вже з листопада 1869 р., згідно з новим його статутом, воно було перетворене на середній навчальний заклад із чотирма початковими загальноосвітніми та двома спеціальними старшими класами. Одеське училище існувало винятково на кошти місцевого купецтва та внески комерсантів з інших міст Південної України⁸.

На заснування й утримання закладу, спорудження навчального корпусу і домової церкви за півстоліття, з 1862 по 1912 рр., купецьке товариство асигнувало 1 374 477 руб. (за цей час його закінчило понад 1600 осіб)⁹. В училищі на пожертвування окремих підприємців було засновано цілу низку стипендій для незаможних учнів. Зокрема, у 1870 р. — три стипендії на капітал у 100 тис. руб., пожертвований почесним громадянином Л. Єфрусі. Протягом 1873–1874 рр. — стипендію ім. Д. Феодори на кошти Г. Маразлі в сумі 3300 руб. та стипендії ім. П. Коцюби, С. Голубцова й О. Пашкова на капітал, асигнований декількома представниками місцевого купецтва. Протягом 1880-х рр. одеськими купцями було закладено ще 5 стипендіальних капіталів¹⁰.

До другої половини 1880-х рр. Одеське комерційне училище залишалося єдиним в підросійській Україні навчальним закладом, де готували прикажчиків, конторників, бухгалтерів та комерційних агентів¹¹. Водночас із кожним роком пореформеної доби дедалі більше відчувалася потреба у професійно підготовлених комерсантах. Яскравим прикладом поєднання інтересів держави та підприємницького капіталу в освітній сфері було заснування Харківського комерційного училища.

У Харкові, як одному з найбільших торгово-промислових центрів України, велика потреба в комерційному середньому навчальному закладі відчувалася вже з середини XIX ст. Із 1868 р. місцеве купецьке зібрання порушувало питання про створення освітньо-професійної установи для дітей купців та промисловців «з огляду на надзвичайно вагоме економічне значення Харкова» для всього Півдня Росії, підприємства якого «відчували необхідність у спеціальній підготовці фахівців». На думку харківських купців, її слід було здобувати на місці, а не у Санкт-Петербурзі чи Москві, адже це в багатьох випадках означало припинення сімейного підприємництва, оскільки чимало іногородніх випускників вищих навчальних закладів у цих містах не бажали повертатися додому¹².

Тільки в лютому 1888 р., коли на засіданні харківського купецтва було з упевненістю акцентовано, що «настав час товариству подумати про заснування в м. Харкові комерційного училища, хоча б невеликих розмірів, — чотирикласного, для дітей купецького стану»¹³, справа зрушила з місця. Невдовзі, 28 жовтня 1888 р., екстрене зібрання місцевого купецтва ухвалило рішення про заснування такого навчального закладу. Воно було безпосередньо пов'язане з порятунком сім'ї Олександра III під час аварії імператорського поїзда 17 жовтня поблизу станції Борки в Харківській губернії, виказуючи таким чином вірність існуючій владі¹⁴. Порятунок вінченосних осіб дав привід зібранню харківських підприємців присвоїти комерційному училищу почесне ім'я імператора Олександра III — «у пам'ять про події 17 жовтня 1888 р.». Таким чином, заснування училища комерсанти і промисловці розглядали як підтримку урядової політики в галузі економіки та освіти.

Тоді ж харківське купецтво ухвалило рішення запровадити на наступний рік при вибірці торгових документів збір на заснування училища в розмірі 50 руб. з купців 1-ї гільдії і 15 руб. — 2-ї гільдії. Таку постанову підписали 148 членів купецького товариства на чолі зі старостою М. Жевержеєвим¹⁵. Спорудження під наглядом цього об'єднання головного корпусу училища за проектом відомого харківського архітектора О. Бекетова, яке коштувало 383 тис. руб., розпочалося у червні 1890 р., і було через три роки завершене та передане для використання за призначенням. До викладання залучалися професори і викладачі місцевих університету й технологічного інституту, було облаштовано спеціальні навчальні кабінети, лабораторії, торговий музей¹⁶. Майже повністю роботу комерційного училища фінансувало Харківське купецьке товариство.

До відповідних навчальних закладів в Україні, які утримувалися на кошти купецтва та плату за навчання, належало Перше Київське комерційне училище. Рішення про його заснування місцеве купецьке товариство ухвалило 20 листопада 1888 р. — також у зв'язку з порятунком царської родини під час вищезгаданої залізничної аварії, хоча вперше виказав з цього приводу думку староста київських купців М. Чоколов півроку раніше¹⁷. Підприємці використали порятунок Олександра III 17 жовтня 1888 р. як формальний привід для фінансування і спорудження комерційного навчального закладу, ухваливши таке рішення без будь-якої урядової постанови чи пропозиції з боку міської думи. Училище, якому належало підпорядковуватися міністерству торгівлі та промисловості, мало фінансуватися повністю за рахунок підприємців. Це свідчило про високий ступінь розуміння купецтвом значення комерційної освіти і професіоналізації в умовах посилення конкурентної боротьби і розвитку ринкової економіки.

Утім, минуло майже вісім років, ніж його статут було затверджено — у серпні 1896 р. Повний курс навчання в Київському комерційному училищі тривав сім років, і складався з п'яти загальноосвітніх та двох спеціальних класів. Крім того, при навчальному закладі було два підготовчих класи — молодший і старший¹⁸. Свою роботу Перше Київське комерційне училище розпочало у жовтні того року в орендованому приміщенні, а з 1899 р. його учні перебралися

вже у власний, належним чином облаштований корпус, зведений коштом купців й інших підприємців краю. Загальна вартість останнього склала 340,5 тис. руб., із них 147,5 тис. становили внески місцевого купецького товариства, а 156 тис. — пожертвування окремих підприємців, серед яких виділявся внесок Льва Бродського в розмірі 115 тис. руб.¹⁹

Справами училища керувала попечительна рада у складі проф. Університету св. Володимира М. Самофалова (голова), купців М. Чоколова (заступник голови), Л. Бродського, С. Могилевцева, Д. Марголіна, М. Дегтерева та Я. Бернера²⁰. Київське комерційне училище стало одним із найбільш яскравих прикладів соціальної взаємодії між представниками місцевого поліетнічного підприємницького середовища та розуміння нагальності такого рішення — купці російського походження спільно з українськими та єврейськими прийняли рішення про організацію та структуру нового освітнього закладу²¹.

Двері Київського комерційного училища були відкриті для осіб будь-якого стану, хоча перевага під час вступу віддавалася дітям представників купецького стану, котрі мали становити не менше третини від загальної кількості учнів. Наприклад, у 1902–1903 навчальному році тут здобували освіту 609 учнів, із них 237 — діти купців, 14 — почесних громадян, 49 — дворян, 29 — чиновників, 201 — міщан, 55 — селян і козаків, 10 — інших соціальних прошарків і 14 — іноземців²². Після закінчення останнього курсу його випускники, як і Харківського училища, мали право на продовження навчання у вищих закладах профільної освіти.

Переважна частина фінансів на утримання Київського комерційного училища асигнувалася місцевим купецьким товариством. Так, у 1899–1900 рр. воно надало 58,5% необхідних коштів, тоді як плата за навчання, що надходила від батьків учнів, становила 22,5%, а прибуток училища у вигляді відсотків із цінних паперів — 16,7%²³. Крім того, підприємці засновували цілу низку стипендій для незаможних вихованців. Одним із перших серед них був М. Терещенко, котрий у квітні 1897 р. вніс до стипендіального фонду 30 тис. руб. Наступного року в училищі було затверджено 12 іменних стипендій цього цукрозаводчика-мецената. Невдовзі у комерційному навчальному закладі було засновано іменні стипендії таких відомих місцевих купців і промисловців, як М. Хряков, М. Дегтерев, Д. Марголін, Я. Епштейн, Л. Бродський, М. Чоколов, а також міністра фінансів С. Вітте та ін.²⁴

Особливо в 1890-х рр., у час економічного підйому в Російській імперії, чітко проглядалися зростання потреб та усвідомлення суспільством, державою і підприємцями необхідності розвитку комерційної освіти. Торгово-промислові кола дедалі більш наполегливо виявляли ініціативу у заснуванні спеціальних середніх навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі торгівлі і промисловості. Відтак міністерство фінансів, тісно пов'язане з підприємницьким загалом (саме цьому відомству від 1894 р. підпорядковувалися комерційні навчальні заклади), 15 квітня 1896 р. затвердило Положення про комерційні навчальні заклади, згідно з яким, поряд із комерційними училищами і курсами бухгалтерів, запроваджувалися два нових типи навчальних закладів — торго-

вельні класи і початкові комерційні школи²⁵. Цей документ корінним чином змінив усю систему комерційної освіти в країні, ставши першим загально-російським законодавчим актом (до того часу кожне училище існувало на основі окремих статутів). Завдяки тому, що положення надавало попечительним радам комерційних навчальних закладів більше свободи щодо регулювання навчального процесу у порівнянні з державними закладами і навіть університетами, мережа комерційних шкіл і училищ швидко зростала.

Тодішній міністр фінансів С. Вітте з цього приводу у своїх спогадах писав: «Я провів через Державну раду положення про комерційну освіту, яке спричинило до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. У підсумку вони охоче почали давати кошти на облаштування і підтримку своїх комерційних училищ»²⁶.

«Хрещеним батьком» Першого Катеринославського комерційного училища, яке розпочало свою роботу у вересні 1901 р., був купець О. Толстиків, катеринославський міський голова у 1889–1893 та 1901–1905 рр. Завдяки його зусиллям місцеве купецьке товариство розробило статут училища й обрало зі свого середовища його попечительну раду. Спочатку навчальний заклад розміщувався в одноповерховому будинку, спорудженому на кошти губернського і повітового земств, міської думи та пожертвування купців. А коли кількість учнів збільшилася, фундаторам училища довелося терміново вишукувати 340 тис. руб. на зведення нового приміщення. Купецький староста О. Толстиків знову організував збір коштів серед місцевих комерсантів на цю справу. Зокрема, купець 1-ї гільдії, член попечительної ради М. Карпас пожертвував 5 тис. руб. 21 жовтня 1905 р. будинок був освячений і став найкращим серед таких навчальних закладів у Південній Україні²⁷. Нині це будівля Дніпропетровської обласної ради.

Масштаби участі підприємців передовсім в організації комерційної та орієнтованої на потреби економіки освіти в українських містах ілюструє той факт, що розробником статуту і навчальних програм цього комерційного училища було місцеве купецьке зібрання, яке також доклало зусиль щодо звичного в разі заснування подібних установ затвердження міністерства фінансів. Усі промисловці та купці, котрі входили до складу Катеринославської міської думи, у тому числі М. Копилов, Д. Пчолкін, І. Тіссен, І. Алексеєнко, зробили фінансові внески у будівництво нового корпусу Першого Катеринославського комерційного училища імені імператора Миколи II. 30 вересня 1905 р. О. Толстиків із нагоди його відкриття писав директорові закладу: «Ця вишукана споруда створена зусиллями купецтва; міне століття, і з неї вийде не одне покоління наших співгромадян. І в мене, як у старости купецтва, немає більш палкого бажання, ніж те, щоб із цих могутніх стін вийшли люди такої ж сильної волі і потужного духу; люди, що діятимуть в інтересах громадського блага»²⁸. Таким чином, міський голова Катеринослава у своїх передбаченнях високо оцінював здобутки училища у майбутньому. Як підприємець, він знав ціну ґрунтовній підготовці інженерів та бухгалтерів із власного практичного досвіду.

Навчальний процес у Катеринославському училищі був на досить високому рівні. У різний час тут викладали такі видатні діячі науки, як Д. Яворницький, Д. Дорошенко, А. Кримський, В. Пічета та ін. Незмінним його директором був А. Синявський — відомий український учений і громадський діяч. Із 1903 р. у стінах училища протягом десяти років працювала Катеринославська вчена архівна комісія²⁹.

Вдале поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу в сфері комерційної освіти призвело до її стрімкого розвитку на початку XX ст. Напередодні Першої світової війни в українських губерніях нараховувалося вже 92 комерційних навчальних заклади різних типів (усього в межах Російській імперії існувало 497). Найбільшу кількість відповідних закладів мали міста з розвинутою промисловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі — 8, Харкові — 7, Катеринославі — 5, Єлисаветграді — 4³⁰.

Закон від 1896 р. про комерційну освіту заохочував підприємців до об'єднання у товариства поширення комерційних знань. Досить плідною на цій ниві була діяльність членів таких товариств у Києві й Харкові, які повністю фінансово забезпечили чітку роботу підвідомчих їм навчальних закладів. Так, у Правобережній Україні, адміністративним центром якої був Київ, потреба у фахівцях із початковою комерційною освітою з особливою гостротою відчувалася з останньої чверті XIX ст. За вирішення цього питання активно взялося Київське купецьке товариство. Вже у 1896 р. за ініціативи його голови М. Чоколова та за активної участі відомих підприємців — М. Терещенка, М. Дегтерева й інших було започатковано Товариство поширення комерційної освіти з метою організації у Києві торговельних навчальних закладів³¹.

Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, це об'єднання вирішило спочатку відкрити торговельні класи. Але після того, як у грудні того ж року М. Терещенко пожертвував 100 тис. руб. на утримання торговельної школи й торговельних класів при ній, воно досить широко розгорнуло свою діяльність³². У серпні 1898 р. купецьке товариство порушило питання про заснування жіночої школи й нагромадження коштів на її утримання³³. Її відкриття, першої в Російській імперії, відбулося 10 січня 1899 р., а невдовзі, 20 жовтня того ж року, М. Терещенко, бажаючи створити належні умови жіноцтву для здобуття комерційних знань, пожертвував 100 тис. руб. як «капітал імені Пелагеї Георгіївни» (дружина М. Терещенка — *О.Д.*) на утримання цієї школи та 50 тис. руб. на спорудження будинку для неї³⁴. Зростання капіталів Товариства поширення комерційної освіти майже повністю зумовлювалося щедрими пожертвами М. Терещенка, які він робив за умови «надання можливості здобути освіту в навчальних закладах товариства дітям найбіднішого населення м. Києва»³⁵. Усього протягом 6 років цей добродієць пожертвував товариству майже 330 тис. руб. Останнє, високо оцінюючи діяльність Миколи Артемійовича, у 1899 р. обрало його своїм почесним головою. Крім того, чоловічій школі й торговельним класам було присвоєне ім'я М.А. Терещенка, а жіночій школі — П.Г. Терещенко³⁶.

У Харкові ініціатива у справі відкриття торговельних класів належала купцеві 1-ї гільдії, комерції раднику І. Велитченку. Виконуючи обов'язки купецького старости, він, як ніхто краще відчував брак фахової підготовки працівників торгово-промислових закладів. 30 квітня 1898 р. за його пропозиції Харківське купецьке товариство постановило заснувати в місті торговельні класи, а вже на початку січня 1900 р. у центрі Харкова в орендованому приміщенні розпочалися заняття в торговельних класах у складі 168 учнів³⁷.

Своєю активністю виділялося Єлисаветградське товариство розповсюдження комерційної освіти, яке в 1908 р. відкрило відповідне середнє училище. Ідея заснування в місті громадського комерційного навчального закладу належала місцевому біржовому комітету, члени котрого 5 січня 1903 р. підготували відповідний проект статуту і порушили клопотання про його затвердження. Утім, фінансові зобов'язання щодо заснування й утримання училища, які повністю лягли на комітет, призупинили розпочату справу. Її реалізацію взяло на себе Товариство розповсюдження комерційної освіти³⁸. На користь цього навчального закладу великі пожертвування зробили купці-євреї — Б. Олинський, Я. Коган та ін. Очоловав училище відомий педагог В. Харцієв, котрому за підтримки місцевої громадськості вдалося організувати роботу училища на засадах т.зв. «нової школи», здійснити повномасштабний педагогічний експеримент, який тривав майже ціле десятиріччя і поставив Єлисаветградське комерційне училище до ряду найкращих середніх спеціальних навчальних закладів України³⁹.

На межі XIX–XX ст. система комерційної освіти у цілому в Російській імперії, на думку тодішнього авторитетного експерта К. Захарченка, який спеціально займався порівняльним вивченням даного питання в європейських країнах, перебувала на тогочасних передових позиціях, а в дечому навіть перевершувала відповідні аналоги⁴⁰.

Із кінця XIX ст. однією з найважливіших сфер спільного сприяння розвитку освіти з боку держави і підприємницьких кіл в Україні стає вища освіта. У пресі того часу дедалі більш наполегливо лунала критика з приводу засилля іноземного капіталу в місцевій економіці, тому проекти із заснування професійних навчальних закладів розглядались як засіб нарощування власного «творчого потенціалу» краю в національному контексті. Як писав автор статті в «Днепровской волне» про історію відкриття Катеринославського вищого гірничого училища, «російське населення» краю досі поставляло лише робітників, адміністраторів або персонал «для захисту інтересів іноземних господарів». Підготовкою російської технічної інтелігенції та підприємців у державі прагнули «послабити залежність від іноземців, [...], досягнути підйому патріотичних почуттів серед населення [...], а також допомогти уряду у важкій боротьбі [...] з чужоземними елементами»⁴¹.

Найбільш далекоглядні підприємці, насамперед спираючись на представницькі станові, міські й професійні об'єднання, тією чи іншою мірою виступили ініціаторами створення та матеріального забезпечення подальшої роботи вищих навчальних закладів. Завдяки їхнім пожертвуванням у досліджуваний період

будувалися нові корпуси університетів та інститутів, засновувалися стипендії, вдосконалювалися навчальні програми й здійснювалися наукові дослідження, активно діяли товариства допомоги незаможним студентам. Хоча уряд не задовольнив багатьох ініціатив підприємців щодо заснування вищих навчальних закладів, яких потребувала економіка, значною мірою саме завдяки ініціативі представників підприємницьких кіл влада була змушена більш активно сприяти розвитку спеціальної вищої освіти.

Наприкінці XIX — на початку XX ст., завдячуючи фінансовим і організаційним зусиллям підприємницького прошарку, поряд із Київським політехнічним і Катеринославським гірничим інститутами постали вищі комерційні навчальні заклади у Києві і Харкові, які належали до недержавних. Адже саме купецькі товариства, біржові комітети, товариства розповсюдження комерційної освіти найбільших торгово-промислових центрів України усе наполегливіше порушували питання про заснування вищих комерційних шкіл, які розглядалися ними як суто корпоративні навчальні заклади. На той час комерційні факультети існували тільки у Санкт-Петербурзькому і Ризькому політехнічних інститутах, відтак багато підприємців змушені були відправляти своїх дітей на навчання за кордон⁴².

Вища комерційна школа передбачала забезпечення економіки спеціалістами з торгівлі і промисловості, банківсько-страхової та кооперативної справи, муніципальних й адміністративних служб. Основним рушієм у заснуванні й утриманні таких навчальних закладів стало, перш за все, купецтво. Підсумовуючи досягнення у розвитку вищої комерційної освіти, журнал «Техническое и коммерческое образование» у 1915 р. писав: «Найбільш видатним явищем останніх років у галузі професійної освіти слід визнати розвиток інтересу до вищої комерційної освіти у середовищі торгово-промислового класу»⁴³. Зокрема, у цей час купці й інші підприємці не тільки фінансували створення комерційних інститутів у Києві та Харкові, а й разом із представниками інших суспільних груп, насамперед наукової і технічної інтелігенції, піклувалися про посилення їх юридичного статусу, приділяли чимало уваги вдосконаленню організаційних засад навчальних закладів, наукової і навчальної діяльності, опікувалися незаможним студентством.

Зокрема в Києві, який уже наприкінці XIX ст. став осередком багатьох відділень комерційних і державних банків, фінансових та кредитних установ, відчувалася нагальна потреба насамперед у спеціалістах такого профілю. 1903 р. професор Університету св. Володимира М. Довнар-Запольський запропонував створити вищі комерційні курси. Після трирічного обговорення цього питання дозвіл було отримано завдяки тому, що витрати на їх утримання мали надходити не з казни, а від міської управи і ділових кіл. Київські приватні вищі комерційні курси розпочали роботу 1906 р., а в травні 1908 р. були реорганізовані в комерційний інститут із двома відділеннями — економічним і комерційно-технічним⁴⁴.

Протягом наступних чотирьох років після заснування інституту представниками ділових кіл було надано на його користь 250 тис. руб., з яких

100 тис. пожертвував Л. Бродський. Уже у 1910 р. стипендіальний фонд Київського комерційного інституту становив 150 тис. руб. Крім цього, для підтримки навчального закладу місцеві купці заснували на його користь спеціальний збір у розмірі 20% сплати за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв. Це був перший вищий навчальний заклад, де в офіційному порядку здобували освіту і жінки⁴⁵.

Харківські вищі комерційні курси було засновано завдяки ініціативі та фінансовим зусиллям місцевих купців, які на початку ХХ ст. неодноразово на засіданнях купецького товариства і біржового комітету порушували це нагальне питання⁴⁶. Нарешті у лютому 1911 р. купецьке товариство на чолі зі старостою С. Жевержєєвим, заслухавши доповідну записку професора Харківського університету М. Палієнка, викладача комерційного училища І. Попова і комерції радника І. Велитченка про невідкладну необхідність заснування в Харкові вищого комерційного навчального закладу, схвалило цю ідею та створило спеціальну комісію у складі 30 осіб⁴⁷.

З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся в листопаді того ж року, підтримав клопотання харківського купецтва з цього питання перед міністерством торгівлі та промисловості. Уже у жовтні 1912 р. навчальний заклад розпочав свою роботу (статут було затверджено 26 травня). Зокрема, у ньому йшлося: «Вищі комерційні курси, засновані Харківським купецьким товариством, належать до вищих навчальних закладів і мають за мету давати комерційну й політико-економічну освіту»⁴⁸. Через два роки їх попечительна рада на чолі з І. Велитченком і С. Жевержєєвим порушила клопотання про реорганізацію курсів у комерційний інститут із чотирирічним терміном навчання⁴⁹.

Для матеріальної підтримки навчального закладу купецьке товариство разом із місцевими промисловцями постановило здійснювати щорічний збір у розмірі 20% до спеціального фонду за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв (перших п'яти розрядів). Так, 1912 р. до каси Харківських комерційних курсів надійшов перший збір у розмірі понад 21 тис. руб.⁵⁰, а в 1915 р. надходження уже становили 27 тис. 625 руб.⁵¹ 14 липня 1916 р. комерційні курси було перетворено на інститут, який розмістився у власному приміщенні. Разом з обладнанням його спорудження коштувало близько 700 тис. руб., не рахуючи вартості пожертвованої купецьким товариством ділянки землі⁵².

Активно виступали за створення комерційного вищого навчального закладу ділові кола Одеси — найбільшого торговельного центру України. Ще в 1851 р. купецтво міста висловилося про необхідність заснування вищого спеціального комерційного навчального закладу. У червні 1887 р. знову обговорювався проєкт попечительної ради Одеського комерційного училища про перетворення його в інститут⁵³. Але ця та інші пропозиції залишилися тільки на папері. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. місцеві комерсанти за підтримки представників наукової громадськості, зокрема професорів Новоросійського університету О. Маркевича і М. Чижова, неодноразово порушували питання про організацію на базі середнього комерційного училища вищого навчального

закладу. Однак це питання так і не було вирішене за правління царського уряду⁵⁴.

Таким чином, завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких об'єднань до 1917 р. у містах України зі значним економічним потенціалом з огляду на потреби в освічених комерсантах, бухгалтерях, фінансистах тощо функціонувала мережа комерційних училищ та торговельних шкіл, відповідні вищі спеціальні навчальні заклади, що було одним із виявів модернізаційних процесів в економіці українських губерній. Чисельні приклади заснування і фінансування роботи комерційних навчальних закладів свідчать про залежність наприкінці XIX — на початку XX ст. політики держави в сфері професійної освіти від ініціатив торгово-промислового прошарку, про спільні дії різних за етнічним походженням підприємців в інтересах освітньої галузі, тісний символічний зв'язок із Центром, насамперед у вигляді присвоєння імен імператорів училищам. Найактивніше підтримувало освітню політику уряду в комерційній галузі купецтво, що найбільше відповідало його економічним і громадським інтересам та патріотичним переконанням на регіональному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. — Брянск, 1999. — С. 110.

² *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 130.

³ Див.: *Постолатій В.В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): Дис. ... канд. пед. наук. — К., 1996. — 210 арк.; *Лортікян Е.* Розвиток економічної та комерційної освіти в Україні на початку XX ст. // Вісник ТДТУ. — 1996. — № 1. — С. 35–45; *Разманова Н.А.* Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 74–83; *Шиханов Р.Б.* Внесок біржових комітетів Південної України у розвиток комерційної освіти // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — 1999. — Вип. 5. — С. 3–5; Нариси з історії Харківського національного економічного університету / За заг. ред. В.С. Пономаренка. — Харків, 2005. — 326 с.; *Чуткий А.І.* Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). — Ніжин, 2013. — 524 с.; *Синявська А.М.* Становлення та розвиток комерційної освіти в Західній Україні (XIX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. — Дрогобич, 2009. — 19 с. та ін.

⁴ *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (сер. XIX — поч. XX ст.). — К., 1998. — С. 82.

⁵ *Соболев М.Н.* Очерки экономической политики промышленности и торговли. — Харьков, 1916. — С. 247–248.

⁶ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 42, оп. 35, спр. 302, арк. 6, 21.

⁷ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862–1912. — Одесса, 1912. — С. 25–26.

- ⁸ Одесса 1794–1894. — Одесса, 1895. — С. 665.
- ⁹ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. — С. 188.
- ¹⁰ *Искра П.А.* Исторический очерк Одесского коммерческого училища. 1862–1887. — Одесса, 1887. — С. 81–89.
- ¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 302, арк. 6.
- ¹² *Верховский П.М.* Краткий очерк возникновения в городе Харькове Коммерческого училища в память события 17-го октября 1888 года. — Харьков, 1894. — С. 4.
- ¹³ Там же. — С. 3.
- ¹⁴ Нариси з історії Харківського національного економічного університету. — С. 9.
- ¹⁵ *Верховский П.М.* Указ. соч. — С. 5–6; Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. 45, оп. 1, спр. 1461, арк. 3.
- ¹⁶ Отчёт об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища императора Александра III с осени 1888 по 1-е августа 1895 г включительно / Сост. Л.К. Завистовский. — Харьков, 1896. — С. 40; Нариси з історії Харківського національного економічного університету. — С. 10–19.
- ¹⁷ Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва), ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 1.
- ¹⁸ Киевское Первое Коммерческое училище, основанное Киевским Купеческим обществом. Краткий обзор основания училища и деятельности Попечительного совета. 1888–1913 гг. — К.; Демиевка, 1913. — С. 15.
- ¹⁹ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 25, 42, 47.
- ²⁰ Там само, оп. 1, спр. 2512, арк. 3.
- ²¹ Отчёт о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1897–1898 учебный год и хозяйственной части за 1898 год. — К., 1899. — С. 5.
- ²² Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 1, спр. 2479, арк. 33 зв.
- ²³ Там само, спр. 2512, арк. 7.
- ²⁴ Отчёт о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1897–1898 учебный год и хозяйственной части за 1898 год. — С. 18–19, 22.
- ²⁵ *Постолатий В.В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.). — С. 29–30.
- ²⁶ *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания: 1848–1911 гг. — Москва, 1991. — С. 419.
- ²⁷ Екатеринославское коммерческое училище за десятилетие. (К истории училища). 17 сент. 1901 — 1911. Год 11-й. — Вып. 1. — Екатеринослав, 1911. — С. 3–5, 11, 18; *Болсуновский С.М.* Катеринослав–Дніпропетровськ — 225. Видатні особистості та обличчя міста. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 17, 20.
- ²⁸ Цит. за: Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава–Дніпропетровська, їх творців і художників / А.К. Фоменко, М.П. Чабан, В.І. Лазерник та ін. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 421.
- ²⁹ Там само. — С. 125–126.
- ³⁰ Список учебных заведений, подведомственных Министерству торговли и промышленности на 1 января 1913 г. — Киев, 1913. — 33 с.
- ³¹ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). — К., 1906. — С. 2–4.
- ³² Отчёт Комитета Общества распространения низшего коммерческого образования в г. Киеве. Общему собранию членов за 1897 г. — К., 1898. — С. 3.
- ³³ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 111.
- ³⁴ Киевлянин. — 1899. — 11 января. — № 11. — С. 3; 22 октября. — № 292. — С. 3.
- ³⁵ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). — С. 10.

³⁶ Там же. — С. 8.

³⁷ Отчёт торговых классов Харьковского Купеческого общества за 1899–1900 учебный год. Год 1-й. — Харьков, 1901. — С. 3–5.

³⁸ Отчёт комитета Общества распространения коммерческого образования в г. Елисаветграде. 1908–1910. — Елисаветград, 1911. — С. 1, 3, 6–7, 24.

³⁹ *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). — Кіровоград, 1998. — С. 112; Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. — Елисаветград, 1914. — С. 11.

⁴⁰ *Захарченко К.* Коммерческое и техническое образование в Австрии, Франции, Германии и России. — Санкт-Петербург, 1901. — 97 с.

⁴¹ *Калабановский К.Т.* К истории открытия Высшего горного училища в Екатеринославе // Днепровская молва. — 1899. — № 46. — С. 4.

⁴² *Степанович Е.П.* Высшая специальная школа на Украине (конец XIX — начало XX в.). — Киев, 1991. — С. 24.

⁴³ *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX — начале XX века. — Москва, 1991. — С. 139.

⁴⁴ Записка о Киевском коммерческом институте (1910). — К., 1910. — С. 2, 7–8; *Чуткий А.І.* Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). — С. 25.

⁴⁵ *Нарадько А.В.* Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. — Полтава, 2002. — С. 32.

⁴⁶ *Велитченко І.К.* К вопросу об учреждении в Харькове Коммерческого института // Южный край. — 1910. — 24 октября. — С. 3.

⁴⁷ Доклад Комиссии Купеческого общества по вопросу об учреждении в Харькове Коммерческого института. — Харьков, 1911. — С. 1–2, 6.

⁴⁸ Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 285, спр. 243, арк. 3; Устав Харьковских высших коммерческих курсов [Утв. 26 мая 1912 г.]. — Харьков, 1912. — С. 3.

⁴⁹ Записка по вопросу о преобразовании Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества в Коммерческий институт и о постройке собственного здания. — Харьков, 1914. — С. 5.

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 107, арк. 5.

⁵¹ Отчёт Харьковских Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества. За 1914–1915 учебный год. — Харьков, 1915. — С. 38.

⁵² ЦДАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 107, арк. 18–19.

⁵³ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862–1912. — С. 105.

⁵⁴ *Степанович Е.П.* З історії вищої спеціальної освіти на Україні // Укр. іст. журн. — 1982. — № 1. — С. 78.

Стаття надійшла до редколегії 28.11.2013.

**РЕФОРМИРОВАНИЕ КОММЕРЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ
в конце XIX — начале XX вв.: СОЧЕТАНИЕ ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВА
И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО КАПИТАЛА**

В статье рассматриваются организационные и финансовые мероприятия предпринимательской прослойки Украины в конце XIX — в начале XX вв. по созданию сети коммерческих училищ и торговых школ, соответствующих высших специальных учебных заведений, что было одним из проявлений модернизационных процессов в экономике украинских губерний. Отмечается, что в сфере реформирования коммерческого образования политика правительства зависела именно от инициатив предпринимателей, и особенно купцов, что более всего отвечало их экономическим и общественным интересам.

Ключевые слова: коммерческое образование, предприниматель, купец, благотворительность, коммерческое училище.

**REFORMATION IN THE FIELD OF COMMERCIAL EDUCATION in the end XIX —
early XX: COMBINATION OF INTERESTS OF THE STATE AND
ENTREPRENEURIAL CAPITAL**

This article examines the organizational and financial measures of entrepreneurial stratum of Ukraine in the end of XIX — early XXth century on the network creation of commercial colleges and trade schools, corresponding higher special educational establishments. This fact demonstrated the modernisation processes in the economy of the Ukrainian provinces. Marked that in the reformation field of commercial education the governmental policy depended exactly from entrepreneurs' initiatives, especially the merchants, that answered their economic and public interests more than all.

Keywords: commercial education, entrepreneurs, merchant, charity, commercial school.